

Nové přístupy k živému zprostředkování památek: výklad, prezentace, nebo interpretace?

Hana HAVLŮJOVÁ; Naděžda REZKOVÁ PŘIBYLOVÁ; Kateřina CHARVÁTOVÁ; Martina INDROVÁ

ANNOTACE: Článek prezentuje první výsledky komplexního diskurzivního výzkumu pojmů a přístupů, které se využívají v oblasti zprostředkování kulturního dědictví a různou měrou pronikají také do odborného diskurzu památkové péče poslední dekády. Zaměřuje se zvláště na lingvistický a mezinárodně historický kontext pojmu „interpretace“ jakožto ukazatele paradigmatických změn v oblasti péče o kulturní dědictví a možnosti jeho překladu do češtiny. Ve snaze zmapovat nejen promluvy, ale také praktiky utvářející zkoumané diskurzivní pole byly pro potřeby této studie analyzovány jak normativní a teoretické dokumenty, tak také výroky aktérů, kteří se na interpretaci kulturního dědictví různou měrou podílejí. Předmětem výzkumné sondy se tak staly mezinárodní úmluva, slovníkové příručky, evropské i domácí metodické materiály a také dobové prameny a literatura. Studie představuje výchozí bod na cestě ke zmapování mezioborové diskuse, jež utváří aktuální trendy v oblasti profesionalizace průvodcovských služeb, ale i nově registrovaného povolání edukátor v kultuře.

Úvod

Mezinárodně dostupné teoretické práce i praktické zkušenosti pamětových a památkových institucí posledních dvou dekad se vzácně shodují na tom, že žijeme ve světě, který od přelomu nového tisíciletí prochází změnou kulturního paradigmatu.¹ Globální rozmach nových médií, který podporuje kreativní kompetence a individuální „kurátorské“ ambice uživatelů internetu a sociálních sítí,² proměňuje nejen dosud zažitě, ve skutečnosti však kulturně a historicky podmíněné představy o hodnotě informací a vědění,³ ale také pojetí autenticity, originality či autorských práv.⁴ Role odborné autority je oslabována, možnosti demokratické participace naopak posilovány.⁵

Podle teoretiků tzv. nového kulturního dědictví proto závisí „budoucnost minulosti“ především na tom, zda se pamětovým a památkovým institucím podaří přijmout skutečnost, že autoritativní odborná interpretace kulturního dědictví je již sama o sobě nadále neudržitelná.⁶ Ba co víc, mají-li obhájit svou existenci v nových poměrech, nestačí, aby se naučily co nejefektivněji využívat nová média při zvládání tradičních úkolů, jakými jsou evidence, správa, prezentace a popularizace sbírek či památkového fondu.⁷ Nevystačí ani s eliminací rizik, která s sebou užití digitálních technologií přináší, ať už jsou to vysoké pořizovací náklady či rychlé zastarávání technologií nebo problém zabezpečení a sdílení digitálních dat.⁸ Jako prozíravější se jeví kulturotvornou roli nových médií akceptovat a učinit je svými spojenci: pěstovat diskurzivní interpretaci, zpřístupnit celou škálu hodnotících stanovisek a umožnit všem zájemcům, bez ohledu na jejich odbornost, věk či

postavení, aby se zapojili do utváření stanovisek vlastních i společných.⁹

Ve světě mezinárodní památkové péče představuje jednu z důležitých reakcí na zmíněné paradigmatické změny Charta ICOMOS o interpretaci a prezentaci kulturněhistorických míst (dále jen Charta) z roku 2008.¹⁰ Zatímco pojem *prezentace* se zde hlásí ještě k pozitivistickým východiskům expertního vědění, které je většinou jednosměrně sdělováno laické veřejnosti, pojem *interpretace* v sobě naopak nese představu dialogicky založené (re)konstrukce poznání, v níž hrají roli jak expertní stanoviska, tak zkušenosti a názory laické veřejnosti.¹¹ Jak upozornil nedlouho po přijetí Charty jeden z jejích hlavních iniciátorů, Neil Silberman, dokument lze považovat za historický mezník v dějinách památkové péče také proto, že kladě důraz na kvalitu procesu zprostředkování památkově chráněných hodnot spíše než na výslednou podobu jejich interpretace či prezentace.¹²

V roce 2018 uplyne od vydání Charty deset let. V této souvislosti si klademe otázku, nako-

³ Srov. Konrad Paul Liessmann, *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědění*, Praha 2009.

⁴ Srov. Lev Manovich, *The Language of New Media*, Cambridge, Massachusetts, 2001.

⁵ Yehuda E. Kalay, Introduction, in: Kalay et al. (pozn. 1), s. 7. – Srov. Herbert M. McLuhan, *Jak rozumět médiím: extenze člověka*, Praha 1991.

⁶ Thomas Kvan, Conclusions, in: Kalay et al. (pozn. 1), s. 310. – Dále viz také Nezar Alsayyad, *Consuming Heritage or the End of Tradition: the New Challenges of Globalisation*, in: ibidem, s. 155–169.

⁷ Srov. Kalay et al. (pozn. 1).

⁸ Např. prostřednictvím animací nebo 3D modelování se snažíme dosáhnout dobově věrných vizuálních rekonstrukcí. Zároveň se však zdá, že „falešný“ realismus digitální rekonstrukce neobstojí ve srovnání s rekonstrukcí fyzickou, neboť je na překážku představivosti a abstraktnímu myšlení. Bližší viz např. Erik M. Champion, *Explorative Shadow Realms of Uncertain Histories*, in: Kalay et al. (pozn. 1), s. 185–206.

⁹ Ibidem, s. 202. Dále viz také Kvan (pozn. 6), s. 309.

¹⁰ International Council on Monuments and Sites (dále jen ICOMOS), *The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*, http://www.international.icomos.org/charters/interpretation_e.pdf, vyhlédáno 18. 8. 2018.

¹¹ Ibidem. Srov. Tim Copeland, *Constructing Pasts: Interpreting the Historic Environment*, in: Marion Blockley – Alison Hems (edd.), *Heritage Interpretation*, London 2006, s. 83–95.

¹² Niel A. Silberman, *Process Not Product: The ICOMOS Ename Charter (2008) and the Practice of Heritage Stewardship*, *CRM: The Journal of Heritage Stewardship* VI, 2009, č. 2, s. 7–15. – Idem, *The ICOMOS–Ename Charter Initiative: Rethinking the Role of Heritage Interpretation in the 21st Century*, *The George Wright Forum* XXIII, 2006, č. 1, s. 28–33.

■ Poznámky

¹ Srov. Sarah Macdonald, *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*, London 2013. – Yehuda E. Kalay – Thomas Kvan – Janice Affleck (edd.), *New Heritage*, London 2008. – John Holden, *Cultural Value and the Crisis of Legitimacy: Why Culture Needs a Democratic Mandate*, London 2006. – Zygmunt Bauman, *Tekutá modernost*, Praha 2002.

² Srov. James Richardson, *Generation Curator and Web 2.0 Beyond Facebook*, *Heritage* 365 VIII, 2008, č. 25, s. 64.

lik se nové přístupy a principy v Chartě obsažené ujal také v českém prostředí, a to zejména na poli živého zprostředkování památek, přestože oficiální překlad dokumentu do češtiny zatím neexistuje.

Metodologická východiska a cíle studie

Vzhledem k tomu, že Charta jako text založený na mezinárodním odborném konsenzu odráží paradigmatické změny, které ovlivňují celý svět, nemusí se její chybějící česká mutace jevit jako závažný problém. Pojmy *prezentace* a *interpretace* památek či kulturního dědictví se v českém prostředí běžně používají, byť se mohou jejich obsahy a významy občas jevit jako intuitivní, závislé na komunikační situaci nebo (ne)reflektované pozici mluvčího.¹³ Z hlediska utváření odborného diskurzu české památkové péče – ve foucaultovském slova smyslu – lze však nepřítomnost zásadního normativního textu ve veřejném prostoru vysvětlovat také jako příklad (ne)záměrného vytěsňování určité noetické alternativy.¹⁴

Pojmu diskurz rozumíme pro potřeby předkládané studie dvojím způsobem. Jednak je míněn jako komplexní systém textů a výpočtů, na jejichž základě je konstituován předmět, o němž se hovoří (tj. památková péče).¹⁵ Dále je chápán také jako „kodifikovaný způsob vypovídání, jenž předznačuje, kdo, kde, za jakých podmínek a jak má možnost popisovat, respektive utvářet, konstruovat a vyjednávat společenskou realitu“.¹⁶ Jinými slovy, vycházíme z předpokladu, že diskurz určuje způsob, jakým lidé, ať už jednotlivci, skupiny, nebo celé společnosti, interpretují realitu a organizují další diskurzivní (mluvení, myšlení) i nediskurzivní (jednání) praktiky.¹⁷

Zároveň však chceme upozornit také na skutečnost, že každý diskurz vymezuje jen určité spektrum témat a problémů, jež mohou být v jeho rámci projednávány, a to podle implicitně daných pravidel, která předurčují, jak mají být dané otázky zkoumány i komunikovány. Pohybujeme-li se pouze v zajetí jednoho dominantního diskurzu (např. památkové péče), nemáme obvykle k dispozici nástroje, které by nám tuto skutečnost ozřejmily.¹⁸ V reálném životě proto, slovy Dušana Klapka, „lidé často přijímají sociální řád, mocenské praktiky, formy vědění a hierarchické vztahy jako dané“, neboť samotné fungování diskurzu jim brání v „odhalení arbitrárnosti významů sociální reality, a tím odmítnutí její danosti a přirozenosti“.¹⁹ Příležitostí pro nahlédnutí omezení a zároveň manipulativnosti jednoho diskurzu bývá jeho konfrontace s diskurzem jiným, výrazně odlišným (např. věda vs. umění). Chvíle, kdy dojde podle Jana Matonohy

k „nějakému komunikačnímu či epistemologickému střetu [...] překřížení dvou nekoherentních diskurzů“, pak otevírají nejen možnost kritického nahlédnutí stávajících pořádků, ale také jejich tvůrčí proměny.²¹

Nevyhraněné definice a užívání pojmů *prezentace* a *interpretace* památek v kontextu české památkové péče proto nechápeme jako problém, který je třeba překonat urychlenou kodifikací, byť i k té jsme již sami svým dílem přispěli,²² ale jako podnět k výzkumu.²³ Z pozice těch, kdo se pohybují mezi dvěma diskurzivně rozdílnými světy, světem péče o kulturní dědictví a světem výchovy a vzdělávání, si pak klademe za cíl popsat blíže myšlenkové koncepty, které se využívají v oblasti živého zprostředkování památek a různou měrou pronikají do obou „zkřížených“ diskurzů. Ve snaze zmapovat nejen promluvy, ale také praktiky, které zhruba posledních deset let utvářejí zkoumané diskurzivní pole, jsme proto podrobili analýze nejen normativní a teoretické dokumenty, ale také výroky aktérů, kteří se na interpretaci kulturního dědictví různou měrou podílejí. Předmětem výzkumné sondy, sestavené ve formě tzv. *bricolage*,²⁴ se staly kromě citované mezinárodní úmluvy také evropské a domácí standardy profesní přípravy,²⁵ slovníkové příručky, metodické materiály,²⁶ odborná polemika,²⁷ závěry anketního šetření²⁸ či záznamy konferenční debaty.²⁹ Vzhledem k rozsahu a komplexnímu charakteru výzkumu však byla prezentace výsledků rozdělena na dvě komplementární studie. První se věnuje lingvistickému a mezinárodně historickému pozadí zkoumaných pojmů, druhá bude zaměřena na působení různých interpretů památek (např. lektorů, průvodců, edukátorů) a (re)definice jejich profesních rolí. Výsledkem by měl být nástin mezioborové diskurzivní mapy, jež utváří aktuální trendy nejen v oblasti profesionalizace průvodcovských slu-

■ Poznámky

13 Terminologická diskuse podobného zaměření probíhala v českém prostředí například v muzeologických pracích Zbyňka Z. Stránského nebo Josefa Beneše v druhé polovině 20. století, odkud se přenesla nejen do muzejní praxe, ale také do oblasti muzejní a galerijní pedagogiky. S oběma pojmy pracuje také ochrana přírody a různé koncepty environmentálního vzdělávání. Nedefinované užití pojmů tak může pramenit z jejich mezioborového přenosu a uplatňování. Za tento postřeh děkujeme recenzentovi či recenzentce textu.

14 Srov. Jan Matonoha et al., *Za (de)konstruktivismem. Kritické koncepty (post)strukturalní literární a kulturní teorie*, Praha 2017, s. 233. I proto je zajímavé, že neoficiální překlad Charty publikoval na svých webových stránkách Česká placka již v roce 2009 Jan Sommer (viz <https://ceskaplacky.wordpress.com/2009/12/29/k-charte-icomos->

[-o-interpretaci-a-prezentaci-pamatek/#comments](https://ceskaplacky.wordpress.com/2009/12/29/k-charte-icomos-), vyhledáno 20. 8. 2018), resp. odkazy na tento dokument v původním znění argumentoval Vít Jesenský, *Edukace v památkové péči* a NPÚ. Poznámky inspirované projektem NAKI, *Zprávy památkové péče* LXXV, 2015, č. 2, s. 181–183. K obojímu podrobněji viz níže.

15 Matonoha et al. (pozn. 14), s. 228.

16 Ibidem, s. 226.

17 Srov. Dušan Klapko, *Diskursivní analýza a její využití ve výzkumu edukačních jevů*, *Pedagogická orientace* XXVI, 2016, č. 3, s. 389.

18 Matonoha et al. (pozn. 14), s. 234–235.

19 Klapko (pozn. 17), s. 389.

20 Matonoha et al. (pozn. 14), s. 235.

21 Ibidem, s. 241. Podle Jana Matonohy Michel Foucault „nezdůrazňuje ani tak determinismus diskurzu jako spíše jeho decentrovanost, která ztěžuje jeho napadání, neboť do diskurzu jsou ponořeny a participují na něm všechny subjekty, i ty snažící se o zaujetí alternativní role“. Subverze tedy není z povahy diskurzů nemožná, ale bývá spíše nesamozřejmá, pozvolná a obtížná. Vzhledem k tomu, že diskurz a jeho produkty jsou společenskými fenomény historického původu, „zakládají také možnost své historické a společenské proměny“.

22 Viz např. sadu certifikovaných metodik Hana Havlůjová – Martina Indrová et al., *Památky nás baví 1–5*, Praha 2015. A dále katalog stejnojmenné výstavy k projektu *Vzdělávací role Národního památkového ústavu: Edukace jako klíčový nástroj zkvalitnění péče o kulturní dědictví ČR*, Praha 2014.

23 Klapko (pozn. 17), s. 379–414.

24 Francouzský výraz pro kutilství Michel Foucault užívá, aby zdůraznil, že diskurzivní analýzy a interpretace dat nemají jasně vyhraněný postup, a proto nezbývá než „využít všechny dostupné materiály k výzkumu a na základě vlastní intuíce a erudovanosti nasytit výzkumné cíle“ – Klapko (pozn. 17), s. 390.

25 Viz např. Nada Kubů – Miloš Kadlec – Dagmar Faměrová et al., *Metodika průvodcovské činnosti na hradech, zámcích a dalších zpřístupněných památkách*, Praha 2014. – Interpret Europe: European Association for Heritage Interpretation (dále jen Interpret Europe), *Engaging your visitors: Guidelines for achieving excellence in heritage interpretation*, Wittenhausen 2016.

26 Havlůjová – Indrová et al. (pozn. 22). – Ladislav Ptáček – Tomáš Růžička (edd.), *Jak pře(d)kládat svět: Základy dobré interpretace*, Brno 2012. – Ladislav Ptáček (ed.), *Interpretace místního dědictví: Příručka pro plánování a tvorbu prezentace místních zajímavostí*, Brno 2004. – James Carter (ed.), *Sense of Place: An Interpretive Planning Handbook*, Inverness 1997 (2. vyd. 2001).

27 Např. Jesenský (pozn. 14).

28 Např. Hana Havlůjová, *Vzdělávací potenciál památkových objektů s ohledem na školní praxi. Závěrečná zpráva analytického šetření (duben–červen 2012)*, nepublikovaná výzkumná zpráva, Praha 2012.

29 Zejm. závěry mezioborové diskuse na téma *Zprostředkování kulturního dědictví jako profese?*, která proběhla v rámci mezinárodní konference Edukace jako cesta ke zkvalitnění péče o kulturní dědictví (Telč 2015).

1

2

Obr. 1. *Co dělat, když ani dynamický výklad průvodce nezabere?* Hrad Šternberk. Foto: Petr Hudec, 2018.

Obr. 2. *Zapojit do hry přímou zkušenost návštěvníků. Zámek Vizovice.* Foto: Petr Hudec, 2018.

žeb, ale také nově registrovaného povolání edukátor(ka) v kultuře (obr. 1 a 2).³⁰

Výklad, nebo interpretace: Co se ztrácí v překladu?

„Poznámka k překladu. Nejsem znalec angličtiny a vypomáhal jsem si slovníky, ale také určitou znalostí naší terminologie. Na druhé straně jsem asi leckde chyboval při hledání správného významu anglických termínů. Místy jsem váhal a ponechal jsem v textu i některá synonyma, ač v originálu je používán jednotný termín. To se týká zejména výrazu ‚interpretace‘, kde jsem místy ponechal český ‚výklad‘, když si nejsem jistý, že bych tím nějak napomohl srozumitelnosti.“³¹

Jakkoli oficiální a profesionální překlad výše dotčené Charty v češtině zatím neexistuje, citovaná poznámka Jana Sommera napovídá, že první pokus o její převedení do češtiny už máme. Díky autorově neutuchajícímu zájmu o aktuální dění v památkové péči je k dispozici ve veřejném prostoru již od roku 2009. Autorovo čestné přiznání, že se pustil do úkolu, který do jisté míry přesahuje jeho odbornou erudici, přijímáme s vděčností, že nám tím poskytl nejen skvělý podnět, ale také materiál k zamyšlení. Zvláště nás zaujalo jeho konstatování, že „ponechal [...] v textu některá synonyma, ač v originálu je používán jednotný termín,“ přičemž mu jazykový cit veleb nahrazovat „zejména“ jeden ze dvou centrálních pojmů, které dokument definuje.

Proč? Vždyť Charta, soudě alespoň podle názoru kolegy Jana Sommera, Víta Jesenského, je výsledkem metodologicky a pojmově náročné systemizace problematiky zprostředko-

vání památek.³² Proč máme v češtině při přemýšlení o interpretaci a prezentaci památek potřebu nahrazovat cizí slovo „interpretace“ českým „výklad“, ale druhé cizí slovo, *prezentace*, nám nevádí (viz Tabulky 1 a 2)? Proč bývá tato potřeba silnější než respekt vůči oborovým kodifikačním procedurám?

Jak ilustruje obsah Tabulek 1 a 2, do kterých jsme vedle originálních anglických a francouzských definic pojmů *interpretace* a *prezentace*, citovaných podle Charty, zařadili také srovnávací české překlady, lidské i strojové, naznačnou tendenci – jedno cizí slovo v češtině nahrazovat a druhé nikoli – vykazuje rovněž automatický překladač, který se jazykovým citem ani odborným diskursem neřídí. Podívejme se tedy blíže, co se při nahrazení pojmu *interpretace* synonymem *výklad* ztrácí v překladu.

Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ) prozradí, že slovo *interpretace* pochází z latiny a v češtině má dva základní významy:

1. „**vysvětlení textu; výklad:** i. *nejasných míst v textu; i. zákona; individuální, nesprávná i.*
2. **způsob, jak výkonný umělec** (herec, hudebník ap.) **podává, provádí dramatické n. hudební dílo:** i. *role; i. skladby*“³⁴

Významy slova *výklad* jsou pak o poznání bohatší:

1. „(souvislé) **vysvětlení, vysvětlování** (smyslu něčeho ap.), **interpretace, vysvětlivky, komentář:** v. *slov, textu; v. zákona, nařízení, vyhlášky; marxistický v. dějin; podrobný, věcný, falešný v.; logický, vědecký v.; v. snu; v-y o staročeském právu (Pal.); práv. restriktivní, extenzivní v. práva*
2. **obšírné poučení, objasnění** (zprav. mluvené): **průvodce po zámku podal dobrý v.; učitelův v. žáky zaujal; věc je jasná, není třeba dalších v-ů; nerad poslouchal otcovy mravoučné v-y; zř. přepracované partie v-ů** *univerzitních (Vrchl.) přednášek*

3. *řídč. (též mn. v-y) vůbec povídání, vypravování, zvl. rozvláčné; vykládání: naslouchat v-ům válečníka (Jir.); hezký v. může člověk třebas i kolikrát poslouchat* (Něm.).“³⁵

V tomto případě pak nelze nechat bez po-
všimnutí, že „dobrý výklad“, který „podal průvodce po zámku“, pronikl i do SSJČ, tj. normativní jazykové příručky, jež vznikla na přelomu 60. a 70. let 20. století a od roku 2011 je v di-

■ Poznámky

30 Viz Nařízení vlády ze dne 6. 11. 2017, předpis č. 399/2017 Sb., in: Sbírka zákonů, ročník 2017, částka 140, ze dne 30. 11. 2017. K definici platových tříd viz například Metodické centrum muzejní pedagogiky, *Změna v katalogu prací: Edukátor v kultuře*, <http://www.mcmp.cz/o-nas/archiv-aktualit/zmena-v-katalogu-praci-edukator-v-kulture/>, vyhledáno 22. 8. 2018.

31 Viz Sommer (pozn. 14).

32 Srov. „*Problematika zprostředkování [památek] byla v oboru náročným procesem metodologicky i pojmově systematizována jako interpretace (veškeré činnosti odborné i laické veřejnosti sloužící k uplatnění památek jako zdrojů poznání, reflexe identity a udržitelného rozvoje společnosti) a prezentace (konkrétní úprava a zpřístupnění poznatků obvykle odborníky pro veřejnost).*“ Viz Jesenský v odkazu na Chartu (pozn. 14), s. 182.

33 V tabulkách 1 a 2 jsou uvedeny citace originálu Charty (ICOMOS, pozn. 10) a jejich strojové překlady, které vznikly s využitím Google překladače (<https://translate.google.cz/?hl=cs>, vyhledáno 30. 8. 2018). Dále pak dvě verze lidského překladu, první z pera Jana Sommera (2009, viz pozn. 14), druhá autorská (2018).

34 Slovník spisovného jazyka českého, hl. ed. Bohuslav Havránek, vydáván v letech 1960–1971, od roku 2011 je k dispozici online na webových stránkách Ústavu pro jazyk český, v. v. i. Heslo *interpretace* viz <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=interpretace&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>, vyhledáno 30. 8. 2018.

35 Ibidem. Heslo *výklad* viz <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=v%C3%BDklad&sti=107546&where=hesla&hsubstr=no>, vyhledáno 30. 8. 2018.

Tabulka 1 Srovnávací překlad pojmu „interpretace“ podle Charty ICOMOS o interpretaci a prezentaci kulturněhistorických míst³³

Překlad verze 1 (2009)	Originál anglický	francouzský
Interpretace (výklad) je celou škálou možných činností směřujících ke zvýšení veřejného pochopení a respektu vůči kulturní památce. Může se jednat o tištěné a elektronické publikace, veřejné přednášky, výstavy na místě nebo v těsném sousedství, mohou být využity probíhající výzkumy, praktické vzdělávací kurzy i samotný interpretační proces.	Interpretation refers to the full range of potential activities intended to heighten public awareness and enhance understanding of cultural heritage site. These can include print and electronic publications, public lectures, on-site and directly related off-site installations, educational programmes, community activities, and ongoing research, training, and evaluation of the interpretation process itself.	L'interprétation renvoie à l'ensemble des activités potentielles destinées à augmenter la conscience publique et à renforcer sa compréhension du site culturel patrimonial. Ceci peut inclure des publications, des conférences, des installations sur site, des programmes éducatifs, des activités communautaires ainsi que la recherche, la formation et l'évaluation permanente du processus même d'interprétation.
	Strojový překlad z angličtiny Výklad se týká celého rozsahu potenciálních aktivit, jejichž cílem je zvýšit povědomí veřejnosti a zlepšit porozumění místům kulturního dědictví. Ty mohou zahrnovat tiskovou a elektronickou publikaci, veřejné přednášky, přímo na místě a přímo související instalace mimo areál, vzdělávací programy, komunitní aktivity a průběžný výzkum, školení a hodnocení samotného tlumočnického procesu.	francouzštiny Výklad se týká všech potenciálních aktivit, jejichž cílem je zvýšit povědomí veřejnosti a zlepšit pochopení místa kulturního dědictví. To může zahrnovat publikace, konference, on-site zařízení, vzdělávací programy, aktivity stejně jako výzkum, školení a neustálé hodnocení samotného výkladu.
Překlad verze 2 (2018) Interpretace zahrnuje celou řadu činností, jejichž záměrem je zvýšit veřejné povědomí o kulturně-historickém místě a porozumění tomuto místu. Může se jednat o tištěné a elektronické publikace, veřejné přednášky, instalace, ať už na místě samém nebo v jeho těsném sousedství, edukační programy, komunitní aktivity, ale také průběžný výzkum a evaluaci, či školení zaměřená na osvojení samotného interpretačního procesu.		

Tabulka 2 Srovnávací překlad pojmu „prezentace“ podle Charty ICOMOS o interpretaci a prezentaci kulturněhistorických míst

Překlad verze 1 (2009)	Originál anglický	francouzský
Prezentace označuje uspořádané sdělení v podobě vysvětlující informace s využitím interpretační infrastruktury a fyzického zpřístupnění kulturní památky. K tomu lze využít různé technické prostředky, jako např. informační panely, výstavní skříně muzejního typu, organizované prohlídky, přednášky, exkurze, multimediální techniku a webové stránky.	Presentation more specifically denotes the carefully planned communication of interpretive content through the arrangement of interpretive information, physical access, and interpretive infrastructure at a cultural heritage site. It can be conveyed through a variety of technical means, including, yet not requiring, such elements as informational panels, museum-type displays, formalized walking tours, lectures and guided tours, and multimedia applications and websites.	La présentation concerne plus spécifiquement une communication planifiée du contenu interprétatif par l'agencement d'informations de même nature, au moyen d'un accès physique au site culturel patrimonial. Elle peut être transmise par une variété de moyens techniques, comprenant indifféremment des éléments tels que des panneaux informatifs, une présentation de type muséale, des sentiers fléchés, des conférences, des visites guidées et des applications multimédia.
	Strojový překlad z angličtiny Prezentace konkrétně označuje pečlivě plánovanou komunikaci interpretačního obsahu prostřednictvím uspořádání interpretačních informací, fyzického přístupu a interpretační infrastruktury na místě kulturního dědictví. Může být přenášena různými technickými prostředky, včetně, ale nevyžadujících takové prvky, jako jsou informační panely, muzejní displeje, formované pěší výlety, přednášky a prohlídky s průvodcem, multimediální aplikace a webové stránky.	francouzštiny Prezentace se konkrétně týká plánovaného sdělování interpretačního obsahu uspořádáním informací stejné povahy prostřednictvím fyzického přístupu do místa kulturního dědictví. Může být přenášena různými technickými prostředky, včetně prvků, jako jsou informační panely, prezentace ve stylu muzea, trasy se šipkami, konference, prohlídky s průvodcem a multimediální aplikace.
Překlad verze 2 (2018) Prezentace označuje důkladně naplánované sdělení interpretačního obsahu, které se na kulturně-historickém místě odehrává prostřednictvím promyšlené kompozice interpretačních informací, fyzického zpřístupnění a interpretační infrastruktury. Prezentace může být zajišťována s využitím různých komunikačních prostředků, jakými jsou například informační panely, muzejní typy expozic, naučné stezky, přednášky a prohlídky s průvodcem, multimediální aplikace nebo webové stránky.		

3

gitalizované podobě dostupná na webových stránkách Ústavu pro jazyk český. Nahlédneme-li však do základního naučného slovníku dnešní doby, tj. Wikipedie,³⁶ dozvíme se, že:

„**Výklad** je slohový útvar. Patří do funkčního stylu odborného. Postihuje a vysvětluje vnitřní souvislosti a vztahy, podmínky vzniku, vývoj, trvání jevu, jeho následky a objasňuje podstatu jevu. [...] **Cílem výkladu je odborné poučení o některém tématu z oblasti vědy, techniky, hospodářství, umění. Sděluje nové poznatky (ve shodě s vědeckým poznáním) a také objasňuje konkrétní jevy.**

– [Metody výkladu]. Jedna metoda je *deduktivní*, což je postup od obecné poučky (definice) k objasnění konkrétních jevů. Druhá je metoda *induktivní*, což je postup od konkrétních jevů k vyvození obecného závěru. Další metody jsou srovnávací analýza, syntéza, abstrakce a zobecnění.

– Typy výkladu: Výklad s definicí na začátku je *statický výklad* – vytčení vlastní podstaty, dále odlišnosti, vznik apod; **Výklad o vzniku a vývoji jevu (populární), což je dynamický výklad. Text obsahuje vyprávěcí prvky, objevují se zde dějová slovesa a stylizace je popularizující;** Výklad o poznání jevu – začíná se stavem a dalšími poznáními, dále míra poznání roste; Komu je výklad určen: výklad (pro neodborníky) × pojednání (pro odborníky); Podle jeho formy: mluvený (přednáška) × psaný (stať, odborný článek), popisný nebo dokazující.

– Jazyk: Odborné termíny, vyjadřování je jmenové nebo slovesně jmenné.

– Syntax: Větné celky jsou složitější, zpracované (správně a přesně vyjadřovány vztahy myšlenek). Věty jsou příčinné, podmínkové a účelové. Různé vsuvky a citáty.“³⁷

Z uvedených definic je tedy patrné, že na pozadí našich představ o správném použití slova *interpretace* a *výklad* působí v češtině přinejmenším dva hlavní diskurzy, které se však různou měrou vzájemně prolínají: expertní a umělecký. Slovo *výklad* se přednostně hlásí k tomu prvnímu. Za určitých podmínek (popularizace; obšírné poučování a objasňování vhodné nejen pro návštěvníky památek, ale také školní či ne-

4

zbedné děti) se však může rovněž uchýlovat ke své dynamické formě (mluvený výklad, přednáška) a využívat prostředků uměleckého stylu (vyprávěcí prvky, dějová slovesa). Jsou-li tedy znalci, rodiče či průvodci ochotni obrátit svou pozornost kromě interpretovaných obsahů také k druhým lidem a osvojit si nejen odborné, ale i umělecké formy interpretace, dočkáme se, řečeno s výše zmíněnou Boženou Němcovou, „*hezkyých výkladů*“, které „*může člověk třeba i kolikrát poslouchat*“. Význam slova *interpretace* se pak jeví jako méně vyhraněný a záleží především na kontextu, zda jím označíme spíše expertní, nebo uměleckou činnost.

Pojem interpretace kulturního dědictví v mezinárodně historickém kontextu

V roce 2002, kdy byl podle Niela Silbermana v belgickém Ename navržen první koncept Charty,³⁸ měl za sebou zejména anglický pojem „*interpretation*“ ve smyslu umění vysvětlit a zprostředkovat význam a jedinečnost určitého místa s cílem podpořit myšlenku jeho ochrany³⁹ již poměrně bohatou historií. Počátky užívání tohoto pojmu jsou spojeny se jménem spisovatele a novináře Freemana Tildena, který ve Spojených státech amerických od počátku 50. let 20. století popularizoval osvětovou a vzdělávací činnost správy zdejších národních parků (National Park Service).⁴⁰ Když v roce 1957 shrnul své dojmy, znalosti i zkušenosti v esejisticky laděné publikaci *Interpreting Our Heritage* (Interpretace našeho dědictví), zaznamenala jeho kniha velký mezinárodní úspěch. Na malé ploše se mu totiž podařilo vystihnout etická východiska ochrany přírody, krajiny a kulturních památek a zároveň velmi srozumitelnou formou popsat a ilustrovat didaktické zásady, z nichž dodnes vycházejí nejen jeho následovatelé, ale svým způsobem také environmentální výchova a vzdělávání po celém světě (viz rámeček 1).

Na rozdíl od tradiční osvěty, jak naznačují i principy uvedené v rámečku 1, není tedy podle Freemana Tildena smyslem interpretace poskytovat laickým zájemcům o přírodní a kulturní dědictví zjednodušené odborné výklady

Obr. 3. *Probudit zájem o hodnotu památek. Zámek Bučovice. Foto: Petr Hudec, 2018.*

Obr. 4. *Hledat souvislosti památek s naším životem. Zámek Vizovice. Foto: Petr Hudec, 2018.*

nebo instruktáže, ale provokovat je k samostatnému myšlení, vztahovat jejich nové zážitky z historického prostředí k životnímu kontextu a odhalovat hlubší smysl společně sdílené skutečnosti.⁴¹ Klíčem k interpretaci je pro Freemana Tildena poznávací dialog. Živá interpretace proto podle něj patří mezi nejvhodnější i nejžádanější formy interakce a zároveň nabízí nejlepší využití návštěvníkova času. Přestože se autor zamýšlel i nad možnostmi využití různých technických prostředků komunikace, které mohou na některých místech nahradit osobní kontakt, lidskému setkání a dialogu tváří v tvář se podle jeho soudu nic nevyrovná.⁴² Jak v úvodu ke své knize napsal, pro potřeby sjednocení terminologie, kterou v jeho době užívala nejen Správa národních parků USA, ale také další pamětové a kulturní instituce, definoval pojem interpretace jako „*vzdělávací aktivitu, jejímž cílem je odkrývat hlubší významy a vztahy s pomocí originálních předmětů, přímé zkušenosti a s využitím ilustrativních prostředků, spíše než pouhým sdělováním faktických informací*“.⁴³

Z pedagogického hlediska můžeme dnes konstatovat, že Freeman Tilden postuloval základy komplexní vzdělávací metody, jež vychází z konstruktivistického pojetí utváření poznání a zkušenostně reflektivních teorií učení.⁴⁴ Uči-

■ Poznámky

³⁶ Srov. např. Peter Burke, *Společnost a vědění II. Od Encyklopedie k Wikipedii*, Praha 2013.

³⁷ Wikipedie, *Výklad*, <https://cs.wikipedia.org/wiki/V%C3%BDklad>, vyhledáno 30. 8. 2018. Tato stránka nemá jiné jazykové mutace.

³⁸ Silberman, The ICOMOS Ename... (pozn. 12), s. 30.

³⁹ Srov. Havlůjová – Indrová et al. (pozn. 22), díl 1, s. 15. – Dále také Ptáček – Růžicka (pozn. 25), s. 7–10.

⁴⁰ Viz Freeman Tilden, *Interpreting Our Heritage*, Chapel Hill 1957 (2. vyd. 1967).

⁴¹ Srov. Havlůjová – Indrová et al. (pozn. 22).

⁴² Tilden (pozn. 40), s. 95–97.

⁴³ „*An educational activity which aims to reveal meanings and relationships through the use of original objects, by firsthand experience, and by illustrative media, rather than simply to communicate factual information*“ (Ibidem, s. 8). Srov. překlad Růžicka (pozn. 41), s. 9.

⁴⁴ Yves Bertrand, *Soudobé teorie vzdělávání*, Praha 1998. – Dále také Dušan Klapko, *Pedagogická východiska tvorby edukačních programů v historickém prostředí*, in: Hana Havlůjová – Martina Indrová a kol., *Památky nás baví. Katalog k výstavě* (pozn. 22), s. 47–56.

Rámeček 1 Šest hlavních principů (metody) interpretace podle Freemana Tildena⁴⁵

- Každá interpretace, která nevztahuje prezentované k návštěvníkovi, jeho osobnosti nebo životní zkušenosti, bude jalová.
- Interpretace není poskytování informací. Jakkoliv každá interpretace obsahuje informace, není pouhým sdělováním, ale odhalováním hlubšího smyslu a souvislosti.
- Interpretace je umění, které kombinuje řadu dalších oborů – čerpá například z architektury, historických nebo přírodních věd. A každému umění je možné se do jisté míry naučit.
- Hlavním cílem interpretace není poučovat, ale provokovat k přemýšlení.
- Interpretace by měla představovat spíše celek než jednotlivosti. Stejně tak by se měla vztahovat ke všem částem osobnosti návštěvníka.
- Interpretace zaměřená na děti (přibližně do 12 let věku) není pouhým zjednodušením interpretace pro dospělé. Řídí se od základů jinými zásadami.

Rámeček 2 Sedm hlavních principů Charty ICOMOS o interpretaci a prezentaci kulturněhistorických míst⁵³

1. Přístup a porozumění: Interpretace a prezentace by měly veřejnosti usnadňovat fyzický, stejně jako intelektuální přístup ke kulturně historickým místům.
2. Zdroje informací: Interpretace a prezentace by měly být založeny nejen na vědecky ověřených dokladech a metodách, ale také živé kulturní tradici.
3. Souvislosti: Interpretace a prezentace kulturněhistorických míst by se měly vztahovat k širším sociálním, kulturním, historickým a přírodním kontextům daných míst.
4. Autenticita: Interpretace a prezentace kulturněhistorických míst musí respektovat základní principy autenticity v duchu Dokumentu z Nara (1994).
5. Udržitelnost: Návrh interpretace musí být citlivý ke stávajícímu přírodnímu i kulturnímu prostředí a podporovat sociální, finanční a environmentální udržitelnost kulturněhistorického místa.
6. Inkluzivita: Interpretace a prezentace kulturně historických míst musí být výsledkem smysluplné spolupráce mezi odborníky na památkovou péči, návštěvníky, místními komunitami a dalšími zainteresovanými jednotlivci i skupinami.
7. Výzkumy, školení a evaluace: Průběžné výzkumy, odborná školení a evaluace jsou podstatnými součástmi procesu interpretace kulturněhistorických míst.

nil tak ovšem v době, kdy si tyto přístupy teprve hledaly cestu k akademickému vyjádření v oborech spojených s rozkvětem tzv. kognitivní vědy (psychologie, filozofie, neurověda, lingvistika, antropologie, výzkum umělé inteligence, resp. pedagogika), a patrně i proto zůstával jeho koncept interpretace dlouho sdílen spíše v rovině aristotelské *fronésis* (praktické moudrosti) než platonské *epistémé* (vědeckého porozumění).⁴⁶

V duchu praktické moudrosti, která „nepředpokládá, že jevy jsou řízeny podobou pravidla“, a umožňuje jim proto, aby „se řídily samy a byly samy normou pro správnost onoho pravidla“,⁴⁷ se však různé podoby interpretace, více či méně respektující Tildenova východiska, postupně rozšířily i do dalších částí světa.⁴⁸ Ve Velké Británii se například analogické pojetí interpretace kulturního dědictví prosazuje a nabývá svébytné formy zejména ve spojitosti s rozvojem veřejné podpory a ochrany archeologického a historického dědictví od druhé poloviny 80. let 20. století.⁴⁹ V současnosti, jak nedávno poznamenali zástupci Evropské asociace pro interpretaci kulturního dědictví, je tato disciplína již v řadě evropských zemí „etablována, podložena výzkumem a vyučována na univerzitách“.⁵⁰ Dochází tedy nejen k epistemologické

reflexi konceptu, který se již v praxi osvědčil, ale také k jeho institucionalizaci (obr. 3 a 4).

Pojem interpretace jako *terminus technicus*

Jedním z důležitých momentů, který přispěl k mezinárodnímu ukotvení pojmu interpretace kulturního dědictví v odborném slovníku památkové péče, bylo bezpochyby diskusní setkání, které se uskutečnilo nad prvním návrhem Charty. Konalo se na podzim 2002 ve Washingtonu pod záštitou Francise P. McManona, hlavního archeologa National Park Service. Původní text, jehož středobodem byla tehdy podle Niela Silbermana role odborných pracovníků památkové péče v procesu plánování a správy ekonomicky udržitelné a funkční interpretace kulturněhistorických míst, se pod vlivem diskusí s nositeli Tildenova odkazu výrazně proměnil.⁵¹

Klíčovou se stala otázka, jaký by měla mít interpretace kulturního dědictví společenský dopad, a to nejen podle zainteresovaných odborníků, ale také dalších zájmových stran, jednotlivců i skupin. Výsledkem následujících, čtyři roky trvajících mezinárodních debat, do níž se zapojily různé složky ICOMOS, včetně národních komitétů, bylo v první řadě vyjasnění rozdílů mezi pojmy prezentace a interpretace a dále

ujasnění sedmi hlavních principů (viz rámeček 2), které měly podle Niela Silbermana „zasadit interpretaci kulturního dědictví do širšího společenského kontextu“.⁵²

Jak vyplývá i z výše uvedených tabulek 1 a 2, pojem *prezentace* je v Chartě využíván ve smyslu pečlivě promyšlené, převážně však jednosměrně vedené komunikace, která předkládá mediálně různorodým způsobem výsledky odborného poznání laickým zájemcům o dané místo. *Prezentace* tak může do značné míry podporovat, ale nemůže nahradit *interpretaci*, která ze své definice vtahuje do tvorby poznatků a hodnotových soudů o daném místě všechny zúčastněné. Namísto uzavřeného systému prezentovaných informací, jejichž osvojování tradičně definovalo také představu o pozitivním vztahu k památkám,⁵⁴ koncipuje Charta systém dynamický. Ten je sice také principiálně a hodnotově ukotven, jak ilustruje rámeček 2, ale zároveň – rovněž z principu – neustále otevřen re-interpretaci.

Také proto klade Charta tak velký důraz na kvalitu interpretačního procesu.⁵⁵ Expertní poznatky mají v tomto procesu své nezastupitelné a důležité místo, jejich nositelé však již nemohou být podle Niela Silbermana v centru dění. Teprve když dostanou příležitost zapojit se do interpretace kulturněhistorických míst i zástupci široké veřejnosti, mohou se „staticky vnímané památky – pomníky proměnit v místa učení a reflexe o minulosti, v místa mezikulturního či

■ Poznámky

⁴⁵ Ibidem, s. 11. – Překlad Tomáš Růžička in Michal Medek et al., *Čítanka interpretace*, Brno 2016, s. 11.

⁴⁶ Blíže viz Fred Korthagen a kol., *Jak spojit praxi s teorií: didaktika realistického vzdělávání učitelů*, Brno 2011, s. 40. – Srov. Klapko (pozn. 45), s. 51–52.

⁴⁷ Fred Korthagen et al., *Jak spojit praxi s teorií*, Brno 2011, s. 40.

⁴⁸ Viz např. Interpret Europe: European Association for Heritage Interpretation (<http://www.interpret-europe.net/>). – Sdružení pro interpretaci místního dědictví ČR (<http://si-mid-cr.webnode.cz/>).

⁴⁹ Srov. Blockley – Hems (pozn. 11). – Carter (pozn. 26). – Mike Corbishley, *Pinning Down the Past: Archaeology, Heritage and Education*, Woodbridge 2011.

⁵⁰ Interpret Europe, *Engaging citizens with Europe's cultural heritage: How to make best use of the interpretive approach*, Witzenhansen 2017, s. 10. Překlad H. Havlůjová.

⁵¹ Podrobněji viz Silberman, The ICOMOS Ename... (pozn. 12), s. 30.

⁵² Ibidem, s. 31. Překlad H. Havlůjová.

⁵³ ICOMOS (pozn. 10), s. 4–7. Překlad H. Havlůjová.

⁵⁴ Srov. Jesenský (pozn. 14), s. 181–183.

⁵⁵ Srov. Silberman, Process Not Product (pozn. 12).

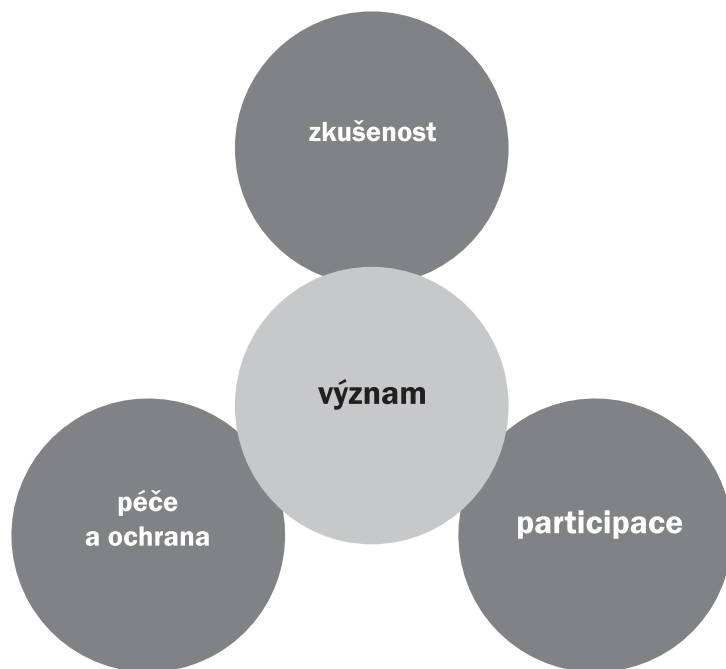

Schéma 1. Interpretační trojúhelník podle Interpret Europe.

Zajímat nás bude zvláště otázka (re)definice podob průvodcovské služby a památkové edukace.

Studie vznikla díky podpoře z projektu DG18P020VV049 *Prezentace a interpretace historického prostředí jako nedílná součást kulturní výchovy a vzdělávání v čase nových médií a tzv. tekuté modernity, který je řešen a financován v rámci Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) Ministerstva kultury ČR. Nositeli projektu jsou Národní památkový ústav v Praze a Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy.*

mezigeneračního dialogu, nebo v cenný zdroj udržitelného rozvoje místních komunit“.⁵⁶

Jak naznačuje tzv. interpretační trojúhelník (schéma 1),⁵⁷ který popisuje vztah základních složek interpretace kulturního dědictví, v centru interpretačního dění je význam daného místa, který vzniká stále znovu na základě každé dílčí komunikace. Nehledě na médium by však podle Evropské asociace pro interpretaci kulturního dědictví měla kvalitní interpretace „nabízet cesty k hlubšímu porozumění, převádět jevy do zkušeností, provokovat odezvu a participaci a posilovat ochotu pečovat o kulturní dědictví jako takové“.⁵⁸ Dnešní pokračovatelé Freemana Tildena, navzdory rozmachu digitálních médií, neuhýbají ani z Tildenova stanoviska, že nejefektivnější interpretace je založená na lidské facilitaci poznávacího dialogu. Asociace proto věnuje velkou pozornost odborné přípravě a roli interpretů kulturního dědictví.⁵⁹

Pojem „site interpreters / les interprètes du site“ definuje jako výchozí také Charta. Odkazuje na „zaměstnance nebo dobrovolníky, kteří se na kulturněhistorickém místě trvale nebo dočasně věnují veřejnosti a sdělují jí informace, které se vztahují k hodnotám a jedinečnosti místa“.⁶⁰ Váháme však, zda takto vysvětlený pojem přeložit doslovně jako „interpreti místa“, nebo v souladu s návrhem Jana Sommera jako „interpreti památek“. V českém kontextu by se zároveň nabízel také překlad „průvodci po památkovém areálu“, tedy pojem zvolený nedávno jako označení profese připravované pro Národní soustavu kvalifikací.⁶¹ Definice uvedená v Chartě skutečně v mnohém odpovídá domácí tradici a českým standardům „prů-

vodcovské činnosti na hradech, zámcích a dalších zpřístupněných památkách“, jak je pro potřeby Národního památkového ústavu vymezili autoři a autorky příslušné metodiky.⁶² Označení jako takové – *interpret* – však již zároveň odkazuje k nově se etablující profesi edukátorů v kultuře, jež zahrnuje odborné působení muzejních, galerijních i památkových pedagogů.⁶³

Závěr

Z dosavadního mapování diskurzivních promluv a praktik, v jejichž průsečíku se utvářejí také aktuální trendy v oblasti zprostředkování památek, vyplývá, že v češtině je spolehlivě zaveden pojem *prezentace*, zatímco při používání pojmu *interpretace* je třeba vycházet spíše z umělecké než expertní tradice výrazu. Překlad pojmu *interpretace* ve smyslu *odborného výkladu* není – s přihlédnutím k mezinárodně historickému užití pojmu – úplný. Přesnější je proto převzetí slova a jeho užívání v Tildenově smyslu jako umění dialogicky vysvětlit a zážitkově zprostředkovat význam a jedinečnost určitého místa s cílem podpořit myšlenku jeho ochrany tak, jak to navrhuje také Charta. Konceptuální rozpory mezi termíny „site interpreters / les interprètes du site“, jejich definicí v Chartě a možnostmi českého překladu, na které poukazujeme v závěrečné pasáži, však nelze nechat bez povšimnutí. V následující studii se proto budeme v souladu se zvolenou metodologií a cíli výzkumu věnovat nejen pojmům, které se v češtině využívají pro označení interpretů kulturního dědictví (např. lektori, průvodci, animátoři či edukátoři), ale také aktivitám, jež jsou s živou interpretací památek spojeny (např. oživená historie).

■ Poznámky

⁵⁶ Silberman, The ICOMOS Ename Charter Initiative (pozn. 12), s. 31. Překlad H. Havlůjová.

⁵⁷ Interpret Europe (pozn. 50), s. 10.

⁵⁸ Ibidem. Překlad H. Havlůjová.

⁵⁹ Nabídka vzdělávacích kurzů viz Interpret Europe, Training and certification, <http://www.interpret-europe.net/top/training.html>, vyhledáno 30. 8. 2018. Překlad H. Havlůjová.

⁶⁰ Překlad H. Havlůjová podle ICOMOS (pozn. 10), s. 2. Srovnej anglické znění: „Site interpreters refers to staff or volunteers at a cultural heritage site who are permanently or temporarily engaged in the public communication of information relating to the values and significance of the site.“ – Francouzské znění: „Les interprètes du site renvoient au personnel ou aux volontaires œuvrant sur le site culturel patrimonial qu'ils soient engagés de façon permanente ou temporaire pour la communication au public d'information concernant la valeur et la signification du site.“ – Překlad Jana Sommera: „Interprety památky mohou být příslušní zaměstnanci nebo dobrovolníci, kteří se trvale nebo příležitostně věnují veřejnému sdělování informací týkajících se hodnot a významu památky.“ Viz Sommer (pozn. 14).

⁶¹ Pracovní materiály pro potřeby Národní soustavy kvalifikací (<https://www.narodnikvalifikace.cz/>), osobní archiv H. Havlůjové.

⁶² Srov. Kubů – Kadlec – Faměrová a kol. (pozn. 25).

⁶³ Srov. Metodické centrum muzejní pedagogiky (pozn. 30).